

Ahmet Cevdet Paşa ve Bosna Islahatı

Ahmet Zeki İZGÖER

Ahmet Cevdet Paşa (1823-1895) adına, özellikle son on yılda tarih ve kültürümüzün gündeminde sıkça rastlanmaya

başlanmış, kendisi hakkında bir çok makale ve kitap yazılmış, sempozyum ve seminerler düzenlenmiştir. Buna ek olarak, yurt içinde ve dışında, doktora seviyesinde yapılan araştırma ve incelemelerin on'a yaklaştığı bilinmektedir. Bütün bu çalışma ve faaliyetlerin ana sebebini, kuşkusuz ki Ahmet Cevdet Paşa'nın çok yönlü kimliği meydana getirmektedir.

Konuya geçmeden önce, kısa da olsa Cevdet Paşa üzerinde durmak gerekmektedir. Çünkü geçmişte yaşanan bir olayı daha iyi kavrayabilmenin yolu, olayda yer alan şahısları yakından tanımak ve bilmekten geçmektedir.

Cevdet Paşa, en başta devlet adamıdır. Osmanlı bürokrasisinde yarım yüzyıllık aşkın bir süreyle söz sahibi olmuş, Tanzimat, Islahat Fermanı ve I. Meşrutiyet dönemlerini yaşamıştır. Yapmadığı nâzırlık yok gibidir. Sadrazam olamamışsa da bu makama 10 gün süreyle vekâlet etmiştir. Adliye ve Maarif alanındaki hizmetleri ve Şirket-i Hayriye'nin kuruluşundaki rolü herkesçe malumdur. Kozan ve çevresinde yaptığı iskân çalışmaları ise oldukça önemlidir.

Paşanın ikinci yönü tarihçiliğidir. Osmanlı Devleti'nin resmî tarihçisi (vak'anüvis) olarak kaleme aldığı *Tarih-i Cevdet*'inde Küçük Kaynarca Anlaşması'nın imzalandığı 1774 yılından Yeniçeriliğin kaldırıldığı tarih olan 1826'ya kadarki olayları, başarıyla yansıtmıştır. Bir çok kitap ve makalelerinin yanısıra, başta *Tezâkir* ve *Ma'rûzât*'ı ile tarihçilerin yakından ilgilendiği bir şahsiyet olmuştur. Cevdet Paşa aynı zamanda devrin önde gelen bir İslâm hukukçusudur. İslâm'ın muamelât bölümüyle ilgili olarak hazırlanan *Mecelle*'de önemli katkıları bulunmaktadır. Bütün bunlara ilaveten, paşanın devrinin önde gelen bir aydını olarak Sosyoloji, İktisat, Edebiyat ve Felsefe alanlarında da orijinal kıymette görüş ve düşüncelerinin olduğu bilinmektedir.

Biz burada, kendisiyle ilgili olarak şimdiye kadar yazılıp söylenenleri tekrarlamak yerine, özetle şu hususun bilinmesinde yarar görüyoruz. Karşımızda devlet adamı, tarihçi, hukukçu ve diğer yönleriyle birlikte ön plana çıkan ve otuz cilde yakın telif ve çeviri eserleriyle çağını kavrayıp devrinin ihtiyaç ve problemleri üzerinde fikir yürüten bir şahsiyet bulunmaktadır.

Cevdet Paşa'nın yaşadığı döneme gelince; XIX. yüzyılın Osmanlı'yı ilgilendiren meseleleri iki ana noktada yoğunlaşmaktadır: Bunlar: 1) "Avru-

pa'da ortaya çıkan gelişmeleri tesbit ve izleme", 2)"Osmanlı varlığını koruma ve ilerleme"dir. Bu realiteden hareketle, Avrupa'nın sahip olduğu gücü göz önünde bulunduran ve buna karşılık Osmanlı'nın içinde bulunduğu sıkıntılı durumu değerlendiren bir çok Osmanlı yazar ve düşünürü, yazılarında ağırlıklı olarak "devleti kurtaracak tezler" üzerinde durmuşlardır. Milliyetçilik, Batıcılık ve İslâmcılık görüşlerinin itibar kazandığı bu dönemde birleşilen tek ortak nokta, "devletin geleceği" hakkında duyulan hassasiyettir. Ahmed Cevdet Paşa da, benzer müellifler gibi eser ve yazılarının hemen hepsinde bu konu üzerinde durmuş, sosyal ve iktisadî alanlar başta olmak üzere bir çok sahada görüşler ileri sürmüştür.

Bir yazar, XIX. yüzyıl Osmanlısı'nı anlattığı eserine *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*¹ adını vermiştir. Gerçekten de Osmanlı Devleti, bu tarihte üç kitada sahip olduğu varlığını koruyup devam ettirmek bir yana, yıkılmak tehlikesini derinden hissettiği bir zaman aralığına girmiştir. Daha XVIII. yüzyılın son çeyreğinden itibaren Osmanlı devlet adamları yeni bir dünya ve yeni bir teknolojinin doğduğu bilincinde idiler. Gün geçtikçe ekonomik denge, Osmanlı Devleti zararına bozulmaktaydı. Problemden kurtulmak için tek çarenin, Batı'da gelişen ve ticaret burjuvazisinin tekeline bulunan altyapı kurumlarını ülkede gerçekleştirmek olduğu sanılıyordu. Bu gayeyle, devletçe, gerek ordu ihtiyaçları ve gerekse bilim ve teknik alanında altyapı kuruluşlarını gerçekleştirecek önemli çabalar harcanmıyor değildi. Ancak bu çabaların o devirde belirgin bir hal alması Nizam-ı Cedid adı altında yeni bir ordunun kurulması ile gerçekleşecekti. Gerçekte ise, devletin içine düştüğü bütün problemlerin kaynağının "ekonomik" ve "teknolojik" olduğu anlaşılıyordu.

III. Selim, devletin her sahada ıslaha muhtaç olduğunu dikkate alarak, baştan başa herşeyi yenilemek (tecdid-i usul-i devlet) ve özellikle düzenli ordu kurmaktan yana idi². Osmanlı ordusunun birbiri ardına uğradığı yenilgiler, devlet adamlarında düzenli ve eğitilmiş asker düzenlenmesi düşüncesini ortaya çıkarmıştı.³

Cevdet Paşa, Osmanlı ıslahatının temelinde bir ölçüde Batılı devletlerin baskılarının olduğunu söylemektedir. Avrupa, isyanların sebebinin, devletçe "ıslahat" ve "kanunlaştırma" çalışmalarına teşebbüs edilmediğine bağlamakta idi. Bu tesbite Cevdet Paşa da katılır.⁴ Paşa, o tarihte askerî alan-

1 Bkz. İlber Ortaylı, 2. Baskı, Ankara 1987.

2 Ahmed Cevdet, *Tarih-i Cevdet*, c. V, Dersaadet 1309, s. 286.

3 *Tarih*, VI, 4.

4 Cevdet Paşa, Avrupalı büyük devletlerin Babıali'ye ortaklaşa verdikleri "Muhârebeden beri mev'ûd olan nizâmât ve ıslahata teşebbüs olunmadı ve bir şey yapılmadı. Devlet-i Aliyye'nin umûr-ı Maliyesi ise pek fena hale geldi. Bu kerre rû-nümâ olan âsâr-ı isyâniyye dahi bunlardan neş'et ediyor. Düvel-i Avrupa bundan pek az müddet daha bu hâlâta hasr-ı nazar edebilir." şeklindeki takrire dikkat çekmektedir (Cevdet Paşa, *Tezâkir* 13-20, c. II, Ankara 1991, s. 84). Bu ifadeler aynı zamanda Avrupalı devletlerin kontrol ve denetiminde yeni bir dönemin başlangıcının da habercisi gibidir.

da yapılacak yeni düzenlemelerin mutlak şekilde Batı'dan gelecek eğitimci ve mühendislerle bağlı olarak görüldüğünü, ancak devrin ileri gelen devlet adamlarında, bu düzenlemeleri gerçekleştirecek ve çağın zorluklarını çözecek nitelikte bilgi bulunmadığını iddia eder.⁵

Fakat, bir devlet düzeninin, kökten değiştirilip yenilenmesi, yeni bir devlet kurmaktan daha zor olduğundan III. Selim, genelin ittifakına başvurarak ulema ve devlet ileri gelenlerinden devlet düzenine dair birer rapor (layiha) istemiştir⁶. Bu raporların karakteristik özelliği, geriye yönelmiş, eski ideal düzeni arayan hal çareleri olmalarıydı. Hepsinde de has, zemet ve timar sisteminin bozulması üzerinde durulmakta idi. Öneriler, iktisadî ve sosyal düzenin "saf" şekilde yeniden yürürlüğe konulmasından ileri gitmemekte idi.⁷ Özetle, raporların ağırlık noktasını askerî düzenlemelerle ilgili görüşler meydana getiriyordu.⁸

Tanzimat'la birlikte yeni iktisadî politikalar gereği, Osmanlı idarecileri, yeni yapılanma ve reformları uygulamak üzere ülkenin bir çok yerinde iktisadî, sosyal ve mülki düzenlemelerde bulunmuşlardır. Cevdet Paşa'nın da bizzat katıldığı bu çalışmalar, Osmanlı devlet ve ekonomisinin yeniden şekillenmesi doğrultusunda hissedilir sonuçlara yol açmıştır. Rumeli Teftişi (1861), İşkodra Islahatı (1861), Çukurova Islahatı (1865) ve biraz sonra değinilecek olan Bosna Islahatı (1861) ile belirginleşen bu faaliyetler, aynı zamanda Tanzimat döneminin iktisadî yönünü aksettirmesi bakımından önem arz etmektedir.

Bosna Islahatı

XIX. yüzyıl; Osmanlı devlet adamlarında, güçlü bir devletin ilk şartının sağlam bir ekonomi olduğu bilincinin yerleşmeye başladığı bir dönem olmuştur. Devlet gelirlerini artırmak amacıyla ziraat, ticaret ve sanayi başta olmak üzere çeşitli kaynaklardan daha fazla verim alma yolları aranmıştır⁹. Bu çerçevede, tarım ve ticaretin gelişmesi için gerekli altyapının hazırlanması, nehir ve kanalların ulaşımına açılması, kara ve demiryolu yapımı; çift-

5 Niyazi Berkes, eksikliği Avrupa'dan uzmanlar getirme konusundaki bilgisizliğe değil, ekonomik ve sınıflı kalkınma gereğinin militer çağdaşlaşma girişimi için kesin bir şart olduğunun yeterince anlaşılammış olmasına bağlıdır (Bkz. *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, İstanbul 1978, s. 49). Aslında Cevdet Paşa'ca kullanılan "çağın zorluklarını çözecek nitelikte bilgi olmayışı" ifadesi, Berkes'in bu itirazını kapsayacak ölçüde geniştir.

6 *Tarih*, VI, 6. III. Selim'e takdim edilen layihalara dair geniş bilgi için bkz. Engin Çağman, *III. Selim'e Sunulan Lâyihaların Sosyo-Ekonomik Tablîli*, MÜ. SBE. İktisat Tarihi Bilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1995.

7 Şerif Mardin, "Türkiye'de İktisadi Düşüncenin Gelişimi (1838-1918)", *Makaleler 2, Siyasal ve Sosyal Bilimler*, İstanbul 1994, s. 51-52.

8 *Tarih*, VI, 52.

9 Rifat Önsoy, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii ve Sanayileşme Politikası*, Ankara 1988, s. 38.

çi, esnaf ve tüccara düşük faizli krediler verilmesi ve vergi yükünün hafifletilmesiyle ilgili bu gibi çalışmalar devletçe ortaya konan iktisadi gelişme projesinin¹⁰, ne denli ayrıntılı ve köklü bir program olduğunu ortaya koymaktadır.

Osmanlı Hükümeti, 1859 tarihinde, Bosna'da müslüman ile gayr-i müslim tebaa arasında ortaya çıkan karışıklıklar sebebiyle, eyalete yeni bir düzen vermek amacıyla *Bosna Çiftlikâtı Nizâmnamesi*'ni çıkarmıştı. Söz konusu nizamnameyi uygulamada zorluk çeken Bâbüali, bölgede huzur ve güvenliği sağlayamamış, 1862'de yeniden başlayan ayaklanmalar üzerine Cevdet Paşa ve ekibini, isyanların incelenip yatıştırılması amacıyla Bosna'ya göndermişti¹¹. Ancak bizim tesbitlerimize göre, Cevdet Paşa ve ekibinin uyguladığı ıslahatın, sadece isyanlarla ilgisinin olmadığı -yukarıda da kısmen bahsettiğimiz gibi- daha geniş bir reform programını içine aldığı anlaşılmaktadır.

Genel Durum

O tarihlerde Bosna eyaleti; Saraybosna, Travnik, Bihke, Banyaluka, İzvornik, Hersek ve Yenipazar olmak üzere yedi sancaktan meydana geliyordu¹². Bosna'da çiftçiler, mültezimlerin zulüm ve baskısı altında bulduğundan hükümetçe istenilen verim alınamadığı gibi vergiler de düzenli bir şekilde toplanamıyordu¹³. Arazi bulamayan bir bölüm halk, isyan için fırsat kolluyor, yapılan propagandalarla isyan düşünceleri gün geçtikçe başka şehirlere de yayılıyordu¹⁴. Gümrüklerin kontrolden uzak bulunması sebebiyle kaçak mal geçişi önlenemiyor¹⁵, yolların güvensizliği, geliş gidişleri aksatıyor, alışveriş ve ticaret serbestliğini engelliyordu¹⁶. Yapılması düşünülen bir başka icraat ise, askerî harcamalardaki indirimler idi¹⁷. Bu çerçevede askerî, mülki, idarî ve iktisadî düzenlemeler amaçlanıyordu.

Şehrin adının Fatih devrine kadar uzandığını söyleyen Cevdet Paşa, Fatih'in bu mevkide bir saray yaptırdığını, daha sonra saray çevresinde ev, dükkan ve hanlar kurularak büyük bir şehrin ortaya çıktığını ve buraya Sa-

10 Tefik Güran, "Tanzimat Devrinde Tarım Politikası", *Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1071-1920)*, Ankara 1980, s. 271.

11 M. Cevad Eren, "Tanzimat", *İA*, c. XI, İstanbul 1970, s. 747.

12 *Tezâkir* 21-39, c. III, s. 26. Bu taksimat, hemen hemen değişikliğe uğramaksızın Avusturya-Macaristan İmparatorluğu zamanında korunduğu gibi, eski Yugoslavya Devleti'nin mülki teşkilatında da benzer biçimde muhafaza edilmiştir (Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, *Bosna-Hersek ile İlgili Arşiv Belgeleri (1516-1919)*, Ankara 1992, s. 3).

13 *Tezâkir*, III, 28.

14 *Tezâkir*, III, 6.

15 *Tezâkir*, III, 16.

16 *Tezâkir*, III, 7.

17 *Tezâkir*, III, 29.

raybosna adının verildiğini ifade etmektedir. Saraybosna'nın güzel bir şehir olduğunu ve ilmî sahada önemli ilerlemeler kaydettiğini belirtmektedir.

Bosna halkının temiz ahlâklı insanlardan meydana geldiğini belirten paşa, Bosnalıların millet olarak inançları sağlam, namazlarına düşkün, namus ve iffetli, ilim adamlarına hürmetkâr ve İslâmiyet'e bağlı bir toplum olduklarını söylemektedir.

Nüfus Tahriri

Cevdet Paşa ve ekibi ilk iş olarak nüfus sayımına başlamıştır. Bosna ve Hersek'in düzenli nüfus defterlerinin olmadığı göz önünde tutularak, bölgenin kadın ve erkek nüfus sayımı yapılmıştır. Sözkonusu çalışmalarla, mevcut nüfusun o tarihte 480 bin civarında olduğu tesbit edilmiştir. Nüfus sayımının bir başka gayesinin de, erkek nüfus miktarının tesbit edilerek bölgeden çıkarılacak tahminî asker sayısının belirlenmek istendiği anlaşılmaktadır.¹⁸

Arazi Meseleleri

Bosna için gerekli en önemli islahat, *Bosna Çiftlikâtı Nizamnâmesi*'ni uygulamaya koyarak, müslümanlar ile hıristiyanlar arasındaki arazi anlaşmazlıklarını ortadan kaldırmaktı¹⁹. Bosna eyaletine bağlı Saraybosna, Travnik, Bihke, Banyaluka, İzvornik ve Yenipazar sancakları ile müstakil bir mutasarrıflık olan Hersek sancağının²⁰ çoğu arazisi, "Çiftlikler"e ayrılmıştı. Bu çiftliklerin mutasarrıflarına "Ashâb-ı alaka" deniyordu. Sözkonusu çiftliklerde hıristiyan çiftçiler "Yarıcılık", "Üçleme" veya "Dörtleme" usulüyle kiracı olarak ziraatte bulunuyorlardı. Ashâb-ı alaka olan ağalar ve beyler, bu çiftçileri hoş tutarak himaye etmekte, onlara hoşgörülü davranıp ağalık işlemlerini eksiksiz yerine getirmekte ve gerektiğinde ziraatte bulunmaları için faizsiz para vererek onları desteklemekte idiler. Bu sebeple aralarında herhangi bir anlaşmazlık olmayıp iki taraf birbirlerinden memnun bir şekilde yaşamakta idiler. İlk anlaşmazlıklar, Maliye Nezâreti'nin Bosna ve Hersek aşarını iltizama vermesiyle birlikte meydana gelmiştir. Aşar usulünün ihdas edilmesiyle, çiftlik sahipleri eskiden tahsil ettikleri vergilerden mahrum kaldıklarından böyle bir uygulamayı benimsememişlerdir. Nitekim mültezimlerin, çiftçilerin yıllık hasılatlarının 1/3'ünde söz sahibi olmaya yeltenmeleriyle, az hasılatla idare edemeyen kesimler itaatsizliğe başlamışlardır.

Diğer taraftan eyalette, yarıcılık usulünde kiralanan çiftliklerde köyce hane başına düşen verginin 1/2'si; üçleme usulünde ise 1/3'ünün ashâb-ı alaka tarafından verilmesi geçerli iken vergilerin çiftçiler üzerine yüklenme-

18 BOA, Yıldız Esas Evrakı (YEE), Kısım 18, Evrak 553/298, Zarf 93, Karton 36, s. 3.

19 *Tezâkir*, III, 6.

20 BOA, YEE, K. 31, E. 27/25, Z. 27, Kr. 79.

siyle, bilahare gelişmelerden ashâb-ı alaka çiftçileri de etkilenip kısa sürede beylik çiftliklerinde karışıklıklar ortaya çıkacaktır. Olayların önlenmesi için Babialı'ce asker sevkine başlanacaktır. Diğer taraftan, Batılı devletlerin kıskırtmalarına sahne olan bölgede hıristiyan çiftçiler, ashâb-ı alakanın hakkını ödemekten kaçınacaklar, buna karşılık ashâb-ı alaka da geçimleri için gerekli haklarını zorla almaya kalkışınca, arazi kavgaları başlayıp ehl-i İslâm ile hıristiyanlar arasında ortaya çıkan düşmanlık, ilerki tarihlerde millî bir boyut kazanacaktır²¹.

Görüldüğü gibi, genel problemin ashâb-ı alaka ile çiftçiler arasında meydana geldiği anlaşılmaktadır²². Sözgelimi, Şuma nahiyesinde şikayetler, ashâb-ı alakanın çiftçilere angarya yüklediği ve köy meralarını başkalarına kiraya verip reyanın hayvanlarını merasız bıraktığı yolunda yoğunlaşmaktadır²³. Hersek'de de durum bundan farklı değildir. Ashâb-ı alakadan bazıları, mera veya dağlardan çitle çevirdikleri yerler karşılığında reyadan kira istemektedirler. Halbuki kışın hayvan beslemek üzere kurulan etrafi çevrili kışlaklar (ogradalar) sahipleri tarafından kiraya verilmekteydi. Ashâb-ı alakanın bu tutumundan, hem reaya hem de kışlak sahipleri şikayetçi idiler²⁴.

Güvenlik

Bosna ıslahatına öncelikle, "Yabancı müdahalesi"ni²⁵ önleyici tedbirler alınarak başlanmıştır. Bu amaçla, Saraybosna'daki Rusya konsolosuna hediyelemlerle taltif edilirken, Hersek'deki Rusya konsolosuna için de aynı yola başvurulmuştur²⁶. Eyalet merkezinde kontrolün sağlanmasının hemen ardından Osmanlı hükümetine isyan halinde bulunan asi nahiyelerin (nevâhî-i âsiye) reisleri Mostar'a çağırılarak, teftiş görevine hazır bir duruma getirilmiştir²⁷. Sınır güvenliğini sağlamak ve gümrükten mal kaçışını önlemek

21 Ahmed Cevdet Paşa, *Ma'rûzât* (Yayına hazırlayan: Yusuf Halaçoğlu), İstanbul 1980, s. 65-66.

22 *Tezâkir*, II, 106.

23 *Tezâkir*, III, 4.

24 *Tezâkir*, III, 8.

25 Yabancı müdahalesinden uzakta kalmanın gereği Tanzimatçılar'ın üzerinde önemle durdukları sorunlardandır. Tanzimat'ın teorisyen ve önde gelen şahsiyetlerinden Sadık Rifat Paşa, 1842'deki Viyana Büyükelçiliği sırasında Hariciye Nâzırı Sarım Paşa'ya yazdığı mektuplarda, yabancı müdahalesi ile ortaya çıkan mahzurlardan uzun uzadıya bahseder (Sadık Rifat, "Tanzîmât-ı Hayriye'ye Dâir Memâlik-i Mahrûse'ye Gönderilen Fermânın Sûreti ile Rifat Paşa'nın Sadâret Müsteşarlığı, Hâriciye Nâzırlığı ve Viyana Sefirliği Sırasında Yazdığı Takrîr, Tezkire ve Mektûbların Sûretleri", *Müntehabât-ı Âsâr*, Dersaadet Tarihsiz, s. 14). Cevdet Paşa ise, Batılılar'ın sadece müdahalesinden değil, aynı zamanda itirazlarından bile sakınılması üzerinde durur (BOA, YEE, K. 18, E. 1858, Z. 93, Kr. 39).

26 *Ma'rûzât*, 70.

27 *Ma'rûzât*, 71.

için sınır boylarına güvenlik birimleri yani kuleler kurulmuştur²⁸. Kulelerin yapımından sonra gümrük gelirlerinde önemli artışlar kaydedilmiştir. Diğer taraftan sınırı geçenler tarafından mezraa, koru ve çayırlar tahrip edilirken bu karakolların yapılması üzerine saldırı ve tecavüzler sona erip halkın mal ve mülkü koruma altına alınmıştır. Kulelerin korunması için istihdam edilen pandurların maaşları diğer yerlerdeki pandurların tenkhihından yani harcamalardaki indirimlerden karşılanmıştır. Kulelerin yapımı için gerekli meblağ ise, ashâb-ı alaka ve halktan toplanan yardımlarla gerçekleştirilmiştir²⁹. Böylece hazineye ek bir masraf yüklenmemiştir.

İmar Faaliyetleri

İmar faaliyetleri bütün hızıyla devam etmektedir. Geliş-gidiş kolaylığının sağlanması ve ticaret faaliyetlerinin daha rahat yürütülebilmesi amacıyla yolların güven altında bulundurulması ve nahiyelerin korumaya alınmasına çalışılmıştır³⁰. Köprüler onarılmaya başlanmıştır. Onarım çalışmalarının tamamlanabilmesi düşüncesiyle, İstanbul'dan "nişan" getirtmek vaadi ile halkın çalışmalara katılımı sağlanmıştır. Mesela meşhur Drina köprüsü ve bitişiğindeki han, hamam ve imaret harabeleri tamir edilmiştir. Tamir sonrasında hanın, kışla olarak kullanılmaya başlanmasıyla, kasaba ve köpürünün korunması daha da kolaylaşmıştır.³¹ Bölge güvenliğinin sağlanması amacıyla kışlalar onarılmıştır. Masrafların bir bölümü, vergi borçlarına mahsub edilmek üzere, ilgili nahije halkı tarafından karşılanmıştır³².

Ormanlar ve Madenler

Cevdet Paşa, Bosna ormanlarından yararlanmak amacıyla İstanbul'dan bir orman mühendisi getirtmiştir. Mühendis tarafından yürütülen çalışmalarla, ilerki tarihlerde Bosna ormanlarından büyük ölçüde istifade edilmiştir. Paşa, bölgede bulunan madenlerden faydalanmayı da planlamıştır. Sözgelimi, Travnik'deki civa madenini değerlendirmek ve gerekli çalışmaları başlatılabilmek düşüncesiyle, yine İstanbul'dan bir maden mühendisi istemiştir³³.

Yukarıda da kısmen belirtildiği gibi, Bosna'da çözümlenmesi gerekli en önemli mesele, arazilerle ilgili problemlerdi. Islah heyeti, arazi nizamının yerine getirilmesi doğrultusunda müslim/gayr-i müslim ayırdatmamış,

28 Avusturya sınırının emniyetsizliği sebebiyle gümrükten mal geçişini önlemek amacıyla Liyabuşka kazasında hudut boylarına sekiz adet kule yaptırılmıştır (*Ma'rûzât*, 74).

29 *Tezâkir*, III, 16-17.

30 *Tezâkir*, III, 7.

31 *Tezâkir*, III, 56.

32 *Tezâkir*, III, 54.

33 *Tezâkir*, III, 23.

herkese adaletle ve eşitçe davranmıştır³⁴. Cevdet Paşa'nın denetim ve gözetimindeki problemler müftü, liva idare meclisi üyeleri, bölgenin müslüman, latin ve ortodoks ileri gelenlerinden meydana gelen komisyonlarca çözümlenmiştir³⁵. Buna göre, hane başına alınan vergiden bir çiftçinin ziraat ettiği araziye göre, hissesine düşen miktarın yarıcılık usulünde 1/2'si, üçlemede ise 1/3 'ü ashâb-ı alakaca çiftçilere ödenecekti. Diğer taraftan, ogradalar sorununda, eski kışlaklar yerlerinde bırakılıyor, sonradan ihdas edilmiş olanlar kaldırılıyordu³⁶. Izvornik sancağında mirî çiftlikler, herhangi bir ihtilal sırasında âsilere yardımcı olmamaları şartı ve ziraat ettikleri arazileri almağa meyilli bulunmaları sebebiyle, kiracı durumundaki çiftçilere bırakılıyordu³⁷. Devlete isyan düşüncelerinden vazgeçirmek amacıyla halka, boş yerlerden arazi tahsisleri yapılıyordu³⁸. Mesela, Şuma nahiyesinde bir bölüm halka arazi dağıtılması sonucunda, isyanla ilgili fikirlerinden vazgeçtikleri gözlemlenmiştir.

Vergi

Zirâî ekonominin gelişmesi yönünde kurumsal düzenlemelerin getireceği yararın önemine işaret eden Cevdet Paşa, böyle bir uygulamanın, ancak "vergi adaleti"ni sağlamakla mümkün olabileceğine inanmakta idi³⁹. Paşa, Hersek sancağında tarlaların çoğunlukla ekime elverişli olmadığını, ancak mevcut halka oranla, ekili alanların az ve kıymetli olduğunu söyleyerek Babıali'nin arazi vergilendirme şeklini *Tezâkir*'inde eleştirir. Babıali'nin mevcut araziye harac-ı muvazzaf'a çevirmek düşüncesini isabetli bulmayan Cevdet Paşa, arazi sahiplerinin dönüm başına öşür bedeli vermelerinde kolaylık görmüştür. Bu ise, çiftçiye düşük faizle borç para verecek zirâî kredi müesseselerinin yani ziraat bankalarının kurulmasıyla uygulanabilirdi. Çünkü hasılatı az olan yerlerde halk, hem arazi haracı vermek hem de bir sene geçinebilmek için tefecilere yüksek faizle borçlanmak zorunda kalıyordu. Bu bakımdan reyanın ihtiyaçlarını ancak düşük faizle borç verecek bir banka karşılayabilirdi⁴⁰.

34 Mesela, çiftlikleri civarında tarla açan hıristiyan çiftçilerden "Üçleme" adıyla ücret isteyen Mostar ileri gelenleri, bir seneliğine Osmanlı yetkililerince başka bölgelere sürülmektedir (*Tezâkir*, III, 6).

35 *Tezâkir*, III, 8.

36 *Tezâkir*, III, 8-9.

37 *Tezâkir*, III, 61-62.

38 *Tezâkir*, III, 7.

39 "Mülki ma'mûriyet devletin halkından az para almasıyla veya hiç almamasıyla hâsıl olmayıp belki ahalinin devlete ödediği 'vergi'yi kolaylıkla ve kendilerine ağırlık olmayacak şekilde vermelerinin yolunu bulmak ve alınan paranın her akçesini, mülk ve tebaanın gerçekten faydalanacağı yerlere harcamakla olur". (*Tarih*, II, 228-229)

40 *Tezâkir*, III, 28. Cevdet Paşa, hızlı bir gelişim sürecine giren Osmanlı ülkesinde iktisadî gelişmenin şartlarından biri olarak, halka düşük faizle zirâî kredi

Memur Maaşları

Eyalette uygulamaya konulan bir başka icraat da "Tenkihat" tı. Tanzimat sonrası Osmanlı iktisadî yapısında devletçe başvurulmuş tedbirlerden biri olan tenkihat uygulaması, bütçeyi düzenlemek üzere "memur maaşlarından yapılan indirimler" manasına gelmektedir⁴¹. Bu çerçevede, beş bin kuruştan fazla maaş alan görevlilerin birer aylığı kesilerek⁴² elde edilen meblağ, kazaların önem ve büyüklük derecesine göre müdür maaşlarının yükseltilmesi ve askerlerin ihtiyaçlarında kullanılmıştır⁴³. Yürütülen tasarruf çalışmaları ve yeni gelirlerden elde edilen meblağla, harcamalar giderildiği gibi, ayrıca hazine ek bir masraftan kurtulmuştur⁴⁴. Buna karşılık, artan miktar hazineye aktarılmıştır⁴⁵.

Askerî Birlik Kurulması

Cevdet Paşa ve ekibi, masrafı bölge halkı tarafından karşılanmak üzere iki alay asker düzenlemiştir. Bosna'da asker düzenlenmesinden memnun olmayan Batulılar, Boşnaklar'ın zihinlerini çelmeğe çalışmışlarsa da başarılı olamamışlardır. Avusturya memurlarından bazılarının: "Siz, asker yazılmaya rıza göstermişsiniz. Halbuki Devlet-i Aliyye'nin malî sıkıntısı var, size aylık veremez." diyerek Boşnaklar'ı bu kararlarından vazgeçirmeye çalıştıklarında, onlara: "Para için askerlik yapmak bizim dinimize yakışmaz. Biz askerlik vazifesini ancak müslümanlık ve devletimiz için yaparız." diye cevap vermişlerdir.

Aile

Fakirlikleri sebebiyle evlenemeyen gençlerin sosyal hayata katılımlarını temin yolunda çalışmalar başlatan Cevdet Paşa⁴⁶ düğünlerde ağır masraflar yapılmasını yasaklayarak, kurallara uymayanlara iki kat vergi cezası getirmiştir. Sonuç getiren bu uygulama ile, alışlagelmiş olan masraflar 1/10'a düşmüş⁴⁷, böylece aşırı ve gereksiz giderler önlenerek harcamalar aşağıya çekilmiştir.

verecek bankalar kurulmasını gerekli görmektedir. Ona göre, ülke ve halkın zenginliğinin artması, banka gibi para ve kredi kurumlarının tesisine gerekçesizdir. Bu işlevi de küçük tarımsal üreticilerin kredi ve nakit ihtiyaçlarını gidermek için kurulan ziraat bankaları yerine getirebilirdi (BOA, Y. A. Resmî, nr. 40/13).

41 *Ma'rûzât*, 14.

42 *Tezâkir*, II, 76.

43 *Ma'rûzât*, 79.

44 *Ma'rûzât*, 105.

45 *Tezâkir*, III, 22-23, 54.

46 *Tezâkir*, III, 46. Cevdet Paşa'nın bu konudaki bir başka gayesinin hızlı nüfus artışını düşünmüş olmasında aramak gerekir. Çünkü Paşa, ma'muriyetin sebeplerinden birinin nüfus artışı olduğunu belirtmektedir. Geniş bilgi için bkz. BOA, Y. A. Res., nr. 40/13.

47 *Tezâkir*, III, 47.

Cevdet Paşa ve ekibi, aile kurumunu oluşturma faaliyetlerine periyodik olarak devam etmişlerdir. Halka kazandırdıkları yeni alışkanlıklarla, eski âdetleri unutturmağa çabalamışlardır. Bunlardan biri de, genç kızların istedikleri erkekle evlenmelerine velileri tarafından izin verilmesini temindir. Bu noktada, bir milletin âdetini değiştirmenin zorluklarına işaret eden Cevdet Paşa, âdetin insan için ikinci bir tabiat olduğunu söyleyerek, değişimin ancak olağanüstü şartlarda gerçekleşebileceğini belirtmiştir⁴⁸. Bize göre, genç kızlar için getirilen bu izne bağlı olarak ortaya çıkan bu ince anlayışın arkasında, Osmanlı toplumunun yoksun olduğu nüfus girdisi ve beşerî sermayenin artırılması düşüncesinin olduğunu sezmemek mümkün değildir.

Eğitim

Cevdet Paşa, Hersek'de maarifi de teşvik etmiştir. Kendisi Mostar'da iken Latinler'in çocukları için bir okul açılmış, daha sonra burası müslüman, latin ve ortodoks çocuklarına açık bir rüşdiye mektebi haline gelmiştir.

Ticaret ve Sanat

Cevdet Paşa, Bosna ticarî hayatını ve halkın hissiyatında yer edinen ticaret ahlâkını hayret ve hayranlıkla izlemiştir. Boşnaklar'ın ahlâkı bozulmuş insanlardan meydana geldiğini ve ticaret muamelelerinin dürüstçe ve güven üzerine kurulu olduğunu kaydeden Cevdet Paşa, bu uygulamaların özellikle eyalet nüfusunun ticaret ve sanat merkezi olan Saraybosna'da yaşadığını ileri sürmektedir⁴⁹. Öyle ki Bosna'da ticaret davalarını görece mahkemenin olmayışı ve böylesine büyük bir eyaletin ticaret işlerinin senetsiz ve şahitsiz nasıl döndüğünü merak eden Cevdet Paşa, bir tüccarla yaptığı görüşmelerle ilgili olarak şu bilgileri verir:

"Tüccardan Merhemik Mehmed Ağa adında bir kimse vardı. Onu çağırıp: 'Çevredeki şehir ve kasabalara vermiş olduğun mallardan dolayı ne kadar alacağın var?' dedim. 10 bin keseden fazla olduğunu söyledi. 'Elde senet ya da şahidler var mı?' dedim. 'Hayır, âdet olmamıştır.' dedi. 'Ya müşterilerden bazısı borcunu inkâr edecek olursa ne yaparsın?' dediğimde hayretle gülerек: 'Bu kadar malı denkler ile mağazadan kaldırıp pusulasıy-

48 *Tezâkir*, III, 47.

49 "Saraybosna Ticaret Mahkemesi'nin hasılat azlığı sebebiyle defterlerini kontrol ettirdim. Mevcut hasılatın kente gelen ecnebi davalarından elde edildiğini, fakat yerli tüccarın mahkemeye başvurmadığını gördüm. Saraybosna tüccarı, civar liva ve kaza tüccarıyla senetsiz ve şahidsiz alışverişte bulunuyordu. Halbuki Ticaret Mahkemeleri, senetle muamele yapar ve şer'î mahkemeler şahid arar. Bu şartlarda Bosna'nın ticaret davalarını görece bir mahkeme yok. Bu sebeple yerli tüccarın ticaret mahkemesine gitmesi için bir sebep bulunmuyordu. Fakat böylesine büyük bir eyaletin ticarî muameleleri senetsiz ve şahidsiz nasıl dönüyordu, anlayamadım?" (*Tezâkir*, III, 26-27).

la götürdü. Nasıl inkâr edebilir?' diye cevap verdi. 'Peki, bunlardan biri ölürse, paranız batmaz mı?' dedim. 'Vefat ederse, bizim pusulamız terekesinde çıkar. Vârisleri bunu öder.' dedi. Gerçekten de ben, bunca senedir, birbirinden alacağını inkâr eden bir tüccar görmedim."

Bir başka gelişmeyle ilgili olarak da Cevdet Paşa şunları anlatır:

"Bosna'da kesesi kaç kuruşa faizle para ödünç verildiğini önce müslümanlara sordum. Onlar: 'Hâşâ, biz faiz almayız. Böyle haram para yemeyiz.' demişlerdir. Hristiyanlara sorduğumda onlar da: 'Faiz almak Yahudiler'e mahsustur. Biz, İslâm ve Hristiyan birbirimize ödünç para veririz, faiz almayız ve senet alıp vermek, âdetimiz değildir.' diye cevap vermişlerdir.

Görüldüğü gibi, Bosna'da ticaret muameleleri, halkın birbirine karşı güveniyle yürümektedir. Doğruluk ve dürüstlük ön plandadır. Ancak Paşa, muameleleri resmîleştirmek düşüncesiyle tüccarı mahkemeye çekmeye ve dolaylı yönden hazineye gelir akışını temine çalışmışsa da, mevcut şartlar gereği bunda başarılı olamamıştır.

Cevdet Paşa'nın, Bosna'da ticaret ve sanatın gelişip ilerlemesi yolundaki gayretleri kayda değerdir. Tıkanan ticaretin önünü açıp sıkıntıya düşen tüccarın refahını sağlamak amacıyla bir takım tedbirler almıştır. Söz gelimi, Saraybosna'dan Sırbistan'a ihraç edilen sarraciye ve ayakkabı ürünlerinin sürümü durup Avusturya sınaî ürünleri revaç bulunca, Saraybosna tüccarı mal ihraç edemez bir duruma gelerek sıkıntıya düşmüştür. Bunun üzerine Cevdet Paşa, Saraybosna ürünlerini mümkün olduğu ölçüde çağın gereklerine uygun bir duruma getirtmek gayesiyle debbağ esnafından iki kişiyi Debbağhane-i Âmire'de iki sene süreyle modern usulde gön imali öğrenmek için İstanbul'a göndermiştir. Yine kunduracılık ve sepicilik sanatları için de yemenici esnafından İstanbul'a stajyerler yollamıştır⁵⁰. Başkentte eğitim gören bu kimselerden, daha sonra ülkelerine dönüştü kendilerinden ekonomi ve sanat alanında faydalanılacaktır.

Cevdet Paşa'nın Bosna'da şahid olduğu bir başka olay da Amerika iç savaşının, Bosna ticaretini nasıl sekteye uğrattığı gerçeğidir. Paşa, Bosna'nın en önemli ihracatının "işlive" denilen erik olduğunu, bunun kurutulup büyük miktarlarda dış ülkelere ihraç edildiğini, ancak anlaşılmasız bir sebepten ötürü bu ürünün ihraç edilemez bir duruma geldiğini belirttikten sonra, *Tezâkir*'inde hadise sebeplerinin bizzat kendisi tarafından araştırıldığını söylemektedir. Eriğin tüketim alanının Amerika olduğunu, ancak savaş sebebiyle Bosna eriklerinin dış satımının gerçekleşmediğini gören Cevdet Paşa, içinde bulunduğu yüzyılı en çarpıcı ifadelerle şu şekilde tanımlamaktan kendini alamamıştır: "Dünyada ticaret işlerinin ne ölçüde yayılıp genişlediği anlaşılmalı ki, Amerika iç savaşı Bosna ticaretini büyük ölçüde engellemiştir⁵¹".

50 *Tezâkir*, III, 65-66.

51 *Tezâkir*, III, 97.

Sonuç

Osmanlı Devleti, 1860'lı yıllarda Balkanlar'daki bir sancağını yeniden yapılandırmada önemli bir teşebbüsü gerçekleştirdi. O günden bugüne kadar bir çok şey değişmesine rağmen, inanç ve kültür boyutlarında herhangi bir değişiklik olmadı, insanlar kimliklerini onlarca yıl muhafaza ettiler. Dedelerimizin 140 sene önceki teşebbüslerinin bir benzerinin bugün de Bosnalı kardeşlerimiz için gerçekleştirilmesi acaba hayal midir? Almanya'nın Hırvatlar'ı, Ruslar'ın da Sırlar'ı inançlarındaki benzerlikten dolayı kendilerine yakın görerek onları koruyup destekledikleri herkesçe bilinmektedir. Acaba, aynı inançları paylaşmamızdan ve tarihî, coğrafi ve kültürel ortak değerlerimizden ötürü, Alman ve Rusların gösterdiği duyarlılığın bir benzerini de bizim göstermemiz tutarlı olmaz mı? Biz, Cevdet Paşa'nın yaptığı ıslahatın o tarihlerde kalan ve unutulmuş bir faaliyet olmadığını, bunun bugün için de geçerli olabileceğini ifade ediyoruz. Biz, yukarıda ileri sürülen deliller gereği, Bosna'nın Batı'dan çok bize daha yakın olduğunu ve bizim de Bosna'ya daha yakın olduğumuzu düşünüyoruz...

Biz ülke olarak, sınırlarımız dışında kalan, ama bizimle bir tarihte ortak bağları bulunduğunu bildiğimiz Bosna'yı nasıl değerlendiriyoruz? Daha açık bir ifadeyle söylersek, Osmanlı'nın tarih sahnesinden çekilmesinden sonra hayatta kalma mücadelesi veren bu ve buna benzer yerleri bir "miras" olarak mı görüyoruz, yoksa toptan red mi ediyoruz? Ya da bir bölümünü kabul edip bir bölümünü kabul etmiyor muyuz? Bu konudaki görüşler tartışmalı da olsa, değişmeyen bir gerçeğin altını çizmek istiyoruz ki, o da şudur: Bosna ve Bosnalılar bizimledir, biz de onlarız. Siyasî şartlar gereği, onlar bizden, biz onlardan ayrı düştük ama, birbirimizi unutmadık. Biz, Bosna'yı Osmanlı mirasının sadece bir parçası olarak görüyoruz. Öyle ümit ediyoruz ki, biz bu mirasa sahip çıkarsak daha güçlü inanç ve kültür köprülerinin temellerini atabiliriz. Bunu gerçekleştirmek ise bizim tarihî sorumluluğumuza bağlı.

EK

[II. Mehmed'in Bosna rahiblerine (Latin papaslarına)
verdiği fermanın sureti]⁵²

Hüve'l-Mu'ın

Merhûm ve mağfûrun leh Ebu'l-Feth Gâzî Sultân Mehmed Hân rahmetullâhi aleyh ve'l-gufrân hazretlerinin hatt-ı şerîfidir.

Tuğrâ-yı garrâ-yı ohazret-i müşârun-ileyh

Nişân-ı şerîf-i âlîşân-ı sultânî tuğrâ-yı garrâ-yı giti-sitânî bâkânî nefeze bi'l-avni'r-rabbânî oldur ki

Ben ki Sultân Mehmed Hân'ım. Cümle avâm [u] havâssa ma'lûm ola ki işbu dârendegân-ı fermân-ı hümâyûn Bosna ruhbânlarına mezîd-i inâyetim zuhûra gelüp buyur[du]m ki mezbûrlara ve kilisâlarına kimesne mâni' u müzâhim olmayup ihtiyâtsiz memleketimde duralar ve kaçup gidenlere dahi emn ü âmân olagelüp bizim hâssa-i memleketimize havfsız sâkin olup kilisâlarına mütemekkin olalar ve yüce hazretimden ve vezîrlimden ve kullarımdan ve re'âyâlarımdan ve cümle memleketim halkından kimse mezbûrlara dahl u ta'arruz edüp incitmeyeler kendülerine ve câniblerine ve mâllarına ve kilisâlarına ve dahi yabândan hâssa memleketimize âdem gelürler ise yemîn-i muğliz ederün ki yeri göyü yaradan Perverdgar hakkiçün ve yedi Mushaf hakkiçün ve ulu Peygamberimiz hakkiçün ve yüz yirmi dört bin peygamberler hakkiçün ve kuşandüğüm kılıç [hakk]içün bu yazılanlara hiç bir ferd muhâlefet etmeye mâdâm ki bunlar emrime mutî' u münkâd olalar şöyle bilesiz tahrîren fî 28 Mayıs.

Kâdîzâde el-Hâc Mehmed Emin
gufire lehümâ el-kâdî be-medîne-i Saraybosna
nemakahu'l-fakîr ileyhi azze şânuhû

Tıbku asluhû bi'l-hattî's-sultânî

52 BOA, YEE, K. 18, E. 93, Z. 553/366, Kr. 36.